

УДК 811.111'253'24:355.232(410)-057.36(=161.2)
DOI: <https://doi.org/10.17721/if.54.23.11>

Віталій РАДЧУК, канд. філол. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0003-0397-9907
e-mail: vitaliy_radchuk@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ХИСТ ТЛУМАЧА І НАУКА ТЛУМАЧИТИ (ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ ВІЙСЬКОВОГО ПЕРЕКЛАДАЧА)

Вступ. Автор розглядає чинники, які полегшують усний військовий переклад, і такі, які ускладнюють його. Зокрема, серед перших називає конкретну предметність навчання, системність термінології, цілісність терміносистем, а серед других – діалектну (не нормативну) вимову, територіальну варіативність англійської мови.

Методи. Застосовано метод спостереження та емпіричного аналізу. Перекладач ділиться методикою та досвідом роботи усного перекладача на вишколі українських вояків у британських військових таборах.

Результати. Поступлюючи тезу, що навіть блискавичний переклад залишається осмисленням оригіналу, стаття заторкує проблему швидкості усного перевираження, а з тим і співвідношення в перекладацькому процесі навичок автоматичних підстановок із потребою аналізу та пояснення висловлювань мовця посередником, який має можливість контролювати ступінь порозуміння сторін, уточнюючи в мовця зміст почутого і з'ясовуючи у слухачів, чи дохідливим для них є варіант перекладу, що саме і як ними сприйнято. Автор наводить приклади поповнення української військової термінології англіцизмами, зокрема аббревіатурами, оцінюючи й узагальнюючи тенденції неологізації фахового лексикону шляхом запозичень. Звертає увагу на потребу гармонізації вимови (отже й написання) терміна в перекладі і нерідкі випадки поєднання у значенні терміна образно-емоційного та логічного компонентів. Наголошує на важливості для тлумача фахового рівня власної вимови, дикції, голосу і слуху.

Висновок. Певні якості ремесла усного перекладача, такі як вимова, дикція, голос і слух, необхідні для тлумачького фаху, слід враховувати щонайраніше. Ці якості ремесла, на переконання дослідника, несправедливо недооцінюються в університетських програмах і розкладах. Той факт, що серед найкращих військових перекладачів чимало недипломованих, проте вмотивованих цивільних самоуків, наводить автора на думку, що хист перекладача формується та виявляється в ранньому дитинстві разом з іншими базовими мовними навичками, серед них і здатність до перевираження в межах рідної мови, багатство якої визнано мірилом інтелекту.

Ключові слова: усний військовий переклад, вишкіл вояків, термінологія, варіанти мови, слух, голос.

Вступ

У статті викладено досвід роботи на вишколі українських вояків у британських військових таборах. "Ось приклад лише однієї країни, що ілюструє думку, яка здається декому надто патетичною. Український прапор на церкві в м. Лід (Lydd) встановлено давно, його бачить усе місто. Біля церкви ростуть квіти. На замку в сусідньому м. Рай (Rye) у Східному Сасексі український прапор майорить поруч із британським. У центрі й у передмістях Лондона повно блакитно-жовтих прапорів. Мітинги цвітуть ними тричі на тиждень біля резиденції прем'єра на вул. Давнінг, 10. Наші прапори по всій Британії, і то по найглухіших селах. Гасло "Слава Україні!" ("Glory to Ukraine!") нині в Об'єднаному Королівстві так само впізнаване, як і слова В. Черчіля "Ми нізащо не здамося" ("We shall never surrender") у його знаменитій промові 4 червня 1940 р."

Такими враженнями і настроями, ілюструючи їх знімками, ділився з колегами тлумач, автор цих рядків, який здійснював місію мовного посередництва для українських вояків і британських інструкторів влітку 2022 р. у військовому таборі Вотгіл (Wathill) у Північному Йоркширі, а взимку 2023 р. у таборі Лід у графстві Кент. Листи були надто скупими на подробиці з огляду на потреби військової самоцензури – журналістам, як свідчать їхні репортажі, іноді дозволяється більше. Проте були й суто фахові спостереження, що їх варто ширше оприлюднити в цій короткій публікації.

Методи

Застосовано метод спостереження та емпіричного аналізу. Розглядається методика запам'ятовування і тлумачення військової термінології на основі її предметної конкретики, системності та функціональної обумовленості.

Результати

Найперше – це те, що значно полегшувало переклад, а саме конкретна предметність вишколу. Коли перед тобою розібраний на деталі автомат або вміст рюкзака, назви ніби зчитуються із самих речей, їх годі сплутати. Їх може бути осяжна номенклатура, як-от у тактичній медицині, де терміни анатомії людини й рятівних засобів поєднуються дуже міцно (зрештою ситуативно в лексемі *турнікет* можна знайти імплікацію поняття *нога* та *рука*). Проте все стає на свої місця, легко запам'ятовується і так само легко й безпомилково тлумачиться завдяки своїй предметній конкретиці, системності та функціональній обумовленості.

Неабияка перевага технічної термінології в тому, що вона структурована, зв'язана воедино своїми складниками, тяжіє до цілості. Попросту кажучи, якщо в автоматі є *ствол* (*barrel*), то мають бути й *дуло* (*muzzle*), *прицільна планка* (*sight rail*), *цілик* (*rear sight*), *мушка* (*foresight*) і, само собою, *ствольна ручка* (*pistol grip*) і *приклад* (*butt, stock*). Якщо до автомата приєднується *магазин* із 30 *патронами/набоєм* (*magazine of 30 rounds*), то мають бути й *шахта магазину* (*magazine well*), *патронник* (*chamber*), *затвор* (*bolt*), *газовий поршень* (*gas piston*), *зворотна пружина* (*recoil spring*), *цівка* (*hand guard*), *вікно виходу гільзи* (*ejection port*), *спусковий гачок* (*trigger*), *перемикач режиму вогню* (*fire selector*), він же *запобіжник* (*safety catch*) тощо. Назви предметних деталей, що їхнє призначення цілком зрозуміле і які працюють як єдиний механізм, перекладаються невимусовно, майже автоматично.

Утім, це означає радше блискавично, аніж бездумно. Те саме стосується і самого застосування зброї, приладів, техніки. Тут постає непросте питання, наскільки тлумач може бути в таких справах "чайником". З одного боку, годі перекласти те, чого не розумієш.

© Радчук Віталій, 2023

Нерозуміння – смерть перекладу. А з іншого, – надмір допитливості чи й демонстративної доскіпливості тягне за собою вгрузання в аналіз і уповільнює, а інколи й унеможлиблює переклад, який потрібний не потім, не після виважування можливих версій тлумачення, а зараз, негайно, на повний голос, без перебору варіантів, так, як це робиться під час передачі команд: *Take control of your weapon! – Зброю до рук! Load! – Приєднати магазин! Ready! (Make ready!) – Заряджай! Unload! – Розряджай! Cock the weapon! – Звести затвор! Ease springs! (Fire off the action!) – Контрольний спуск! Make safe! – Убезпечити зброю! For inspection port arms! (Show the weapon clear!) – Зброю до огляду! Low ready! – Зброю на груді!* і подібних. Звичайно, для перекладу багаторазово повторюваних вправ на вишколі неабияк важить натренованість самого тлумача, яка доводить пошук відповідників (чи радше еквівалентів) до автоматизму. Власне, багаторазовий іномовний повтор команд, як-от під час стрільб на полігоні, – це вже ніби й не переклад, а майже механічна підстановка готового словникового еквівалента. Тут діє простий біхевіористський принцип "стимул – реакція". Проте такий автоматизм неможливий у неординованих, несподіваних ситуаціях, де, крім знань і відтренованих навичок, для повноцінної передачі змісту висловлювань потрібна творча вигадливість, оперта на орієнтацію в неповторній конкреті обставин. Цікаво, що на ефективності використання проти танків на початку повномасштабної війни переносних ракет *енло*, як вимовляють у нас вже й по-українському назву ENLAW, – а таких ще у січні 2022 р. Британія передала Україні 1000, – зовсім не позначилося незнання нашими захисниками подробиць у системі наведення на ціль і доведення до цілі. Недарма ця зброя належить до класу "вистрілив і забув". Перед запуском ракети стрільцеві досить утримувати ціль у прицілі 2–3 секунди, а далі ракета сама робить своє діло. У технічно й тактично досконалішого джавеліна є *fire unit – електронна система керування вогнем (детонації)*, що вже пояснювальний переклад. Пояснювальний у міру, тому і фаховий, адже детальніший опис функції лише відволік би увагу від її основної суті. Щоб визначити цю міру, тлумач, переймаючись намірами інструктора чи лектора, має знати про розглядуваний предмет бодай трохи більше, ніж промовляє йому перекладуваний термін або текст усього доти сказаного. В ідеалі тлумач при сержанті чи офіцері мав би бути сам фаховим військовиком і технарем, однак часто він навіть не філолог, а покликаний до діла всенародною бідю знавець двох мов. Отже, мусимо спиратися на реальність. Напевне, варто міркувати так. Якщо самі програмісти можуть працювати, не входячи в тонкощі "заліза" (будови комп'ютера), то без цього, а також без знання основ програмування цілком адекватно, керуючись вужчим контекстом як достатнім, можна перекласти й інструкції айтішників до сучасних гаджетів. Усний перекладач, окрім того, що він інколи звертається до мовця за поясненням, може розвіяти свою непевність – щоправда лише у виняткових випадках, коли це доречно, не перетворюючи такий прийом у звичку, – і шляхом безпосереднього звернення до слухачів із питанням, як його зрозуміли.

Як другий момент варто вказати саме на специфіку труднощів усного посередництва на військовому вишколі, яке не сягало рівня штабів та генералів, а здійснювалося здебільшого на рівні від рядового до капітана. Найбільше ускладнювало переклад зовсім не засилля термінів, що їх зрештою можна вивчити, а далека від літературної вимова, надто діалектна, щодо самобут-

ності якої британці, зокрема й ті військові, яким ніколи не доводилося щодо неї морочитися, зберігають певний пієтет. Тож не дивно, що дехто із тлумачів, орієнтованих на британську норму англійської мови, зізнавався в тому, що незрідка перепитує сержанта з Глазго, який говорить наріччям Glaswegian (Scots), або вимову й лексику давно оперених канадських інструкторів, що вже наставляли іноземців через перекладача, розуміє краще, ніж деяких новоспечених із ланкастерської глибинки.

Готуючи перекладачів в університетах України, ми звикли орієнтувати їх на вимову літературну, що нею у Британії послуговуються хіба що диктори радіо й телебачення, судді, священники, більшість (проте не абсолютна) політиків і освітян та наближена до монаршого двору еліта. Для них це мова рідна, однак у кожній місцевості вона така своя, тож навіть університетська професура на рідних теренах, як-от у Бірмінгемі чи північніше, воліє казати *кум* замість *кам* (come). Тим часом рідною англійська мова є лише десь для півмільярда землян, тобто для кожного четвертого з тих, хто нею володіє доволі вільно, а в решти, яка складає півтора мільярда і для якої вона друга чи третя, – а це близько двох обсягів населення Європи, – вона неминуче зазнає впливу рідної мови, зазвичай аж так, що акцент видає, із якої країни мовець. Висновок напрашується сам собою: вишкіл тлумачів має передбачити розмаїття фонетичних (а також лексико-граматичних) варіантів в опануванні мови, територіальні норми якої тяжіють до повторення долі спадкових мов латини, недарма ж їх уже нині називають *Englishes*. Звичайно, варіативність територіальна є лише однією зі складових ширшого поняття варіативності, яке включає функціональні й жанрові стилі, реєстри мовлення, професійні говірки, соціолекти, жаргони тощо. Проте, як бачимо, навіть у межах галузевої, у нашому випадку військово-технічної, термінології локальні варіанти вимови, не кажучи вже про традиції назовництва різних англомовних країн (нам доводилося зважати на відмінності канадських і британських термінів), можуть відігравати ключову роль для порозуміння за допомогою посередника.

Тут варто нагадати, що будь-яка фахова терміносистема не стоїть на місці, а поповнюється й розвивається. Українська військова терміносистема впродовж понад трьох останніх десятиліть будувалася стрімкими темпами, а проте з дати 24 лютого 2022 р. вона стала для українців як ніколи злободенною, коли не загальнонародною. Якщо на початку незалежності України наші військовики роздумували над тим, що залишити від термінології радянських військ, що відновити з лексикону Української повстанської армії, яка орієнтувалася на мову Українських січових стрільців, де було забагато полонізмів і германізмів, що взяти з термінології військ УНР, яка рясніла штучними словотворами, зі словника територіальних формувань Робітниче-селянської Червоної Армії із його кальками з російської мови, то тепер поступ української військової терміносистеми визначається самим перебігом військових дій, здебільшого міжмовними контактами. До її лексичного складу ввійшли, часто з добре усвідомленою "внутрішньою формою" (найближчим етимологічним значенням) не лише *джавеліни, челенджери, леопарди, абрамси* (радіше *абрамзи* з огляду на "дзвінку" позицію після сонанта; так, до речі, вимовляють американці прізвище генерала, яке дало назву танку – на відміну від росіян, які не чують дзвінків звуків у такій позиції і традиційно глушать їх у перекладі), *байрактари, хаймерси, атак(а)мси* й інші подібні назви (зазвичай писані з великої літери, нерідко й за-

лапковані). Усе це з мов країн, які нам співчутливо допомагають, але є й *шахеда* з мови перської (етимологічно арабське значення слова – свідок, мученик), із якої в сиву давнину ми запозичили слово *борщ* (букв. кришанка). Лексикон українських вояків нині значною мірою живиться неологізмами за рахунок перекладу, за певних умов і побіжного або просто поспішного, коли іншомовні лексичні навіювання та підказки переважають пошук будматеріалу для новотворів чи готових аналогів у ресурсах своєї мови. Варто відзначити шкоду, принаймні ризик для культури мовлення (коли не розмивання "солов'їних" норм мовної системи) від неповної звукової гармонізації неологізмів, що їх, вимовляючи більш-менш по-українському, не лише журналісти, а й перекладачі нерідко продовжують подавати на письмі як вкраплення латинськими літерами, наприклад *NLAW* (скороч. *Next Generation Light Anti-tank Weapon*, *протуманкова керована ракета*), *HIMARS* (скороч. *High Mobility Artillery Rocket System* – *високомобільна артилерійська ракетна система*), *ATACMS* (скороч. *Army TACTical Missile System* – *армійська тактична ракетна система*), *Abrams* і под. Так творяться, по суті, макаронічні тексти.

В англійській військовій термінології чимало скорочень на зразок уже наведених і таких, як *LMG* (*light machine gun* – *легкий кулемет*) і *GPMG* (*general purpose machine gun* – *ротний кулемет*), *KIA* (*killed in action* – *вбиті в бою*) і *WIA* (*wounded in action* – *поранені в бою*), *IED* (*improvised explosive device* – *саморобний вибуховий пристрій*, *СВП*), *UXO* (*unexploded ordnance* – *боєприпас, що не розірвався*), *IFAK* (*individual first-aid kit* – *індивідуальна аптечка*), *QRF* (*quick response force* – *група швидкого реагування*), *OP* (*observation post* – *спостережний пост*, *СП*), *IDF* (*indirect fire* – *навісний вогонь із закритих позицій*), *LOD* (*line of departure* – *рубіж переходу в атаку*), *FUP* (*forming-up point* – *вихідна позиція*), *FRV* (*final rendezvous point* – *кінцева точка збору*), *STAP* (*surveillance and target acquisition plan* – *план розвідки та виявлення цілей*, *ПРБЦ*), *RTR* (*return fire, take cover, rapid fire* – *вогонь у відповідь, заняття укриття, щільний прицільний вогонь на ураження, три перші дії під час контакту з ворогом*). Можна говорити навіть про засилля аббревіатур, але варто відзначити, що більшість із них розмовна і вимовляється, як одне слово. Тому не дивує гармонізована так чи інакше тлумачами транскрипція деяких назв, а радше переозвучення, оскільки первісно дія відбувається усно, а не на письмі.

Логічний елемент у термінології нерідко супроводжується образно-емоційним, наявністю метафор, як-от *booby trap* – *міна-пастка*, букв. пастка для телепня, *blue on blue* – *вогонь по своїх*, *harbo(u)r* – *тимчасова база*, буквально гавань, пристанище, *do dry* – *виконувати тактичні вправи без стрільби*, буквально працювати всуху, абоощо. Ніде правди діти, військові (мабуть, у всіх народів) у своїх доводах та імперативах схильні не лише до багатого на конотації сленгу, а й до грубої лайки. Яка ж війна без агресії і прагматики, коли в наш фольклор увійшов усім пам'ятний вислів про *руській военний корабль*? Українські вояки залюбки навчали допитливих британців українським матюком, але ті для певності воліли віддавати перевагу своїм звичним. Ступінь евфемізації англійських four-letter words у тлумачів вельми відрізнявся залежно від власного виховання, однак загалом не був високим. Тут не хотілося б виступати суддею, проте варто зауважити, що агресивним і недостойним, і то саме з міркувань логіки, варто вважати поширене в нас гасло "Все буде Україна!" Ми не

загарбники, нам чужого не треба. Нам доволі своєї землі, яку ми боронимо від зайшлих із Мордора орків.

Третє, що вимагає постійної уваги усного перекладача в умовах швидкого руху, багатокілометрової біганини, маневру зі змінами бойового порядку, стрільняни й вибухів, прискореної евакуації поранених, а з тим і тиші очікування ворога в засідках, в окопах і бліндажах, на постах охорони – це власна вимова, дикція і голос, речі різні, проте сукупно надзвичайно важливі як виразальні та комунікативні чинники, що їх традиційно недооцінюють в аудиторіях університетів України, віддаючи їм на іспитах перевагу письмовим контрольним роботам і забуваючи про те, для чого кращі університети Європи плекають серед студентів хорівий спів і самодіяльний театр, тобто сценічне мовлення. Тлумач на полігоні зможе годинами кричати свій переклад лише тоді, коли має сильний голос і обізнаний з гігієною вокалу. До того ж, він має ще й берегти свій слух, щоб не сприйняти *webbing* (ерпеєска, *РПС*, *ремінно-плечова система*, розмовне від *load bearing equipment*) як *weapon* (зброя), щоб добре чути не лише команди інструкторів, а й себе самого, контролювати свої паузи, наголоси, інтонації тощо.

Вишукані слух і голос дають переваги і в ситуаціях неформального спілкування, коли переважають анекдоти, спогади, спортивні ігри, розваги, смаки естетичні чи й кулінарні (хвали достойні британські військові сухі пайки для віддалених пунктів дислокації, вилазок, марш-кидків, походів, а в табірній ідальній традиційній англійській страві й український борщ, відомий тепер саме як *borsch*, а не *beetroot and cabbage soup*, як його ще в минулому столітті перекладали описово, вважаючи, вочевидь, екзотизмом.

Четверте, що дуже владає в око, коли не сказати дивує, а ще краще сказати спонукає до роздумів, – це те, що при строгості фахового відбору більшість перекладачів по військових таборах, і то переважна, не має університетського диплому перекладача, ані диплома військового фаху, але працює навдивовижу професійно. Про приписаних до підрозділів кадетів-тлумачів із військових інститутів тут не йдеться. Варто відзначити проте, що не лише для них, початківців, а й від них як консультантів користь на вишколі подвійна з огляду на систематизоване поєднання ними філології й військової науки. Мало того, найкращими табірними тлумачами, як на мою думку викладача, який веде майстерню перекладу понад 40 років, виявилися якраз умотивовані цивільні самоуки, *self-made interpreters*.

Висновки

Вочевидь, хист тлумача виявляється й закладається змалку, коли формуються базові мовні навички, серед них і здатність до перевираження думок, бодай у межах рідної мови, від багатства якої залежить і рівень розвитку інтелекту малої дитини, підлітка, студента, зрештою і досвідченого майстра перекладу.

А що переклад є працею розумовою, мало того – творчою, у цьому, варто сподіватися, ні в кого сумніву нема. Навіть переклад військовий, де превалює вимога термінологічної впорядкованості, точності, міжмовної еквівалентності. Війна спровокувала появу в українській мові чимало нових назв, зокрема й перекладних. Саму українську мову – виразник національного духу – Європа нині вивчає так ретельно, як ніколи. Так само не мало традиційних понять у мовах Європи, англійській зокрема, наповнилося новим українським змістом. Надто ж таких, як *свобода*, *гідність*, *право*, *слава*, *суверенітет*, *Україна*, чого аж ніяк не фіксують "словникові

холодини" (вислів Павла Тичини), але що не може не позначитися на інтонаціях і осанці тлумача, малопомітного посередника, який завжди у своїх виголошених

текстах залишатиметься мислячою особистістю з небайдужим серцем.

Отримано редакцією журналу / Received: 15.08.23

Прорецензовано / Revised: 21.09.23

Схвалено до друку / Accepted: 13.10.23

Vitaliy RADCHUK, PhD (Philol.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0003-0397-9907

e-mail: vitaliy_radchuk@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE INTERPRETER'S TALENT AND SCHOOLING (SOME OBSERVATIONS OF A MILITARY TRANSLATOR)

Background. *The author considers the factors that facilitate military interpretation and those that complicate it. In particular, he names among the former the specific objectivity, or subject concreteness of training, the systematic nature of terminology, and the integrity of terminology systems, and he mentions among the latter dialect (non-standard) pronunciation and territorial variation of the English language.*

Methods. *The method of observation and empirical analysis is applied. The translator shares the methodology and experience of working as an interpreter at the school of Ukrainian soldiers in British military camps.*

Results. *Postulating the idea that even a lightning-fast translation remains a comprehension of the original, the article touches upon the problem of the speed of oral re-expression, and regards the correlation in the translation process between the skill of automatic substitution and the need for analysis and explanation of the speaker's statements by the go-between, who is enabled to control the degree of understanding of the parties by clarifying the meaning of what the speaker has said and by finding out whether the listeners understand the translation version and in what way. The author provides examples of the replenishment of Ukrainian military terminology with anglicisms, including abbreviations, assessing and summarizing the tendencies of neologization of the professional lexicon through borrowings. He draws attention to the need to harmonize the pronunciation (and hence the spelling) of a term in translation and discusses the terms, not infrequent, that combine logical components of meaning with figurative and emotional ones. He emphasizes the importance of a professional level of pronunciation, diction, voice and hearing for an interpreter.*

Conclusions. *These qualities of the trade, in view of the researcher, are unfairly underestimated in university programs and time-tables. The fact that many of the best military interpreters are unqualified but motivated civilian self-taught individuals leads the author to believe that the talent of an interpreter is formed and manifested in early childhood along with other basic language skills, including the ability to re-express oneself within the mother tongue, the richness of which is recognized to be a measure of intelligence.*

Keywords: *military interpreting, training of soldiers, terminology, language varieties, hearing, voice.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.